

RECENZJA

H. Rudolph Schaffer (2006),
Key Concepts in Developmental Psychology, London: Sage

MARTA BIAŁECKA-PIKUL

Instytut Psychologii
Uniwersytet Jagielloński
Kraków

WPROWADZENIE

Psychologia rozwoju człowieka, podobnie jak każda dziedzina wiedzy, posługuje się specjalistycznym słownictwem, terminologią zrozumiałą dla wąskiego grona naukowców. Spośród wielu nazw słowa kluczowe, które odnoszą się do pojęć podstawowych, decydujących o specyfice danej dziedziny, powinny być precyzyjnie zdefiniowane. W każdym podręczniku psychologii rozwoju znajdziemy indeks nazw, a w każdym artykule przeczytamy kilka słów kluczowych. Czy jednak oznacza to, że posługujący się pojęciami kluczowymi naukowcy zawsze rozumieją je tak samo? Na to pytanie, moim zdaniem, nie można z całą pewnością udzielić jednoznacznie twierdzącej odpowiedzi. Dzieje się tak z kilku powodów, a oto najważniejszy z nich. Już od 125 lat trwają naukowe badania procesu rozwoju psychicznego człowieka¹. W tym czasie powstało wiele teorii, których terminologia jest używana w ramach danego modelu, ale również wykorzystywana przez twórców kolejnych koncepcji. Dziś często pojęcia kluczowe zamiast być narzędziami, które pozwalają nam opisywać, analizować, wyjaśniać i klasyfikować złożone zjawiska, same wymagają precyzyjnej definicji. Wielkim wyzwaniem jest zatem próba doprecyzowania i uporządkowania najważniejszych pojęć psychologii rozwoju. Tylko wybitny znawca tej dziedziny, naukowy autorytet, mentor dla wielu pokoleń psychologów rozwojowych mógł

się podjąć tego zadania. Niewątpliwie jest nim profesor H. Rudolph Schaffer, który od ponad 50 lat bada rozwój społeczny dziecka. Obecnie emerytowany profesor Wydziału Psychologii Uniwersytetu Strathclyde w Glasgow, autor 13 książek i monografii oraz ponad 100 artykułów z zakresu psychologii rozwoju, wnikliwy badacz procesu komunikacji zachodzącego między dzieckiem a opiekunem, twórca pojęcia Epizodów Wspólnego Zaangażowania. W Polsce kolejno ukazały się już trzy jego książki: *Początki uspołecznienia dziecka* (1981), *Psychologia dziecka* (2005), *Rozwój społeczny. Dzieciństwo i młodość* (2006). Polski czytelnik ma zatem szansę sam ocenić wkład Schaffera w dziedzinę psychologii rozwoju. Obecnie w swojej najnowszej książce podjął się ogromnego – moim zdaniem – wyzwania. Jest nim próba przedstawienia i uporządkowania najważniejszych pojęć, jakimi posługiwali się i posługują dziś psychologowie rozwojowi. Publikacja ukazała się w Anglii, w roku 2006 nakładem wydawnictwa Sage. Po ponad 100 latach badań otrzymujemy książkę, która nie jest indeksem rzeczowym czy rodzajem glosariusza, ale prawdziwą próbą syntetycznego spojrzenia na podstawowe pojęcia psychologii rozwoju.

WYBÓR POJĘĆ KLUCZOWYCH DO ROZWAŻAŃ

Jak twierdzi Schaffer, pojęcia są umysłowymi narzędziami, które umożliwiają myślenie

o danym zagadnieniu, pozwalają porządkować, analizować i wyjaśniać złożone zjawiska. Pojęć nie możemy zobaczyć i w różnym stopniu odnoszą się one do obserwowalnych faktów. Niektóre mają charakter opisowy, a inne służą przede wszystkim wyjaśnianiu. W omawianej książce autor zajmuje się przede wszystkim pojęciami, które mają charakter wyjaśniający, pomija zaś pojęcia o charakterze bardzo ogólnym oraz tzw. terminy parasole, które stały się nieostrymi, zbyt ogólnymi odniesieniami do ogromnej liczby często bardzo odmiennych zjawisk lub rodzajem skrótów myślowych (np. uwaga [*attention*] czy relacje rodzeństwa [*sibling relationships*]). Autor nie omawia szczegółowo również terminów dotyczących metod i procedur badawczych (np. obca sytuacja [*strange situation*]). Ważne jednak, iż we wprowadzaniu przedstawia zasady, którymi się posługiwał, gdy wybierał pojęcia prezentowane w książce. Po pierwsze, pomysł książki powstał w czasie pisania podręcznika psychologii rozwoju – wtedy okazało się bowiem, jak nieostro są definiowane różne pojęcia, jak zmieniają się przez lata ich definicje. Zatem autor dokonał przeglądu wielu podręczników, indeksów rzeczowych, spisów terminów kluczowych zawartych pod rozdziałami i zaczął w ten sposób konstruować zestaw pojęć najczęściej używanych w psychologii rozwoju. Po drugie, Schaffer posłużył się również opisami kursów psychologii rozwoju, które prowadzi się na różnych uniwersytetach na świecie. Mimo tej próby wyboru pojęć podstawowych i najważniejszych, sam autor nie ma wątpliwości, iż jego decyzje były ostatecznie subiektywne i że nie wszyscy psychologowie rozwojowi zgodziliby się z dokonaną przez niego selekcją.

PRZEGLĄD POJĘĆ KLUCZOWYCH

Schaffer nie zestawia pojęć w ujęciu alfabetycznym, ale proponuje czytelnikowi spójny tekst składający się z 9 rozdziałów, jego zdaniem, najważniejszych tematów, które podejmuje psychologia rozwoju. Są to kolejno rozdziały zatytułowane: „Koncepcje rozwoju”, „Mechanizmy zmiany rozwojowej”, „Aspekty biologiczne rozwoju”, „Indywidualność”, „Rozwój

poznawczy”, „Poznanie społeczne”, „Budowanie związków”, „Socjalizacja”, „Rozwój języka i komunikacji”. W ten sposób każde definiowane pojęcie możemy zrozumieć dzięki odwołaniu do pewnej tematyki w ramach psychologii rozwoju, a zarazem może ono zostać przywołane ponownie w innym rozdziale, gdy jest wyjaśniany odmienny problem. Pokażemy tę zasadę na przykładzie. Pojęcie „teoria umysłu” (*theory of mind*) zdefiniowano w rozdziale 6 („Poznanie społeczne”), obok takich pojęć jak „strefa najbliższego rozwoju” (*zone of proximal development*), „egocentryzm” (*egocentrism*) czy „atrybucja” (*attribution*). Autor stwierdza, że teoria umysłu jest „intuicyjnym rozumieniem przez ludzi stanów psychicznych własnych oraz innych osób”. Podaje również, że terminy „czytanie w umyśle” (*mind reading*) oraz mentalizowanie (*mentalising*) są synonimami pierwszego określenia. Termin „teoria umysłu” pojawia się również w rozdziale 5 („Rozwój poznawczy”), gdy Schaffer pisze o metapoznaniu (*metacognition*) i naiwnych teoriach (*folk theories*) oraz w rozdziale 9 („Rozwój języka i komunikacji”), gdy pisze o aktach mowy (*speech acts*) i regułach konwersacji (*conversational maxims*). W ten sposób dowiadujemy się nie tylko, czym jest teoria umysłu, ale przede wszystkim mamy możliwość zbudowania pewnej konstrukcji mentalnej, która pozwala nam na precyzyjne posługiwanie się tym pojęciem. Pojęcie „teoria umysłu” jest potrzebne, gdy chcemy badać dziecięcą zdolność do rozumienia przekonań czy uczuć innych ludzi, a więc dziecięce myślenie o stanach wewnętrznych; gdy opisujemy naiwne teorie, dotyczące ważnego fragmentu rzeczywistości, jakim jest świat społeczny; a także gdy wyjaśniamy intencje i zamiary partnerów konwersacji. Dzięki analizie przeprowadzonej przez Schaffera termin zostaje precyzyjnie zdefiniowany przez umieszczenie go w wielu różnych polach znaczeniowych, co jednocześnie pokazuje zakres jego zastosowań.

DEFINIOWANIE POJĘĆ KLUCZOWYCH

Drugą ważną zasadą konstrukcji książki Schaffera jest sposób prezentacji każdego terminu.

Autor zawsze na wstępie rozważań podaje prostą i zwięzłą definicję danego pojęcia kluczowego. Zwykle nie jest to definicja, której autorem jest Schaffer. Niestety nie wynika to z tekstu, co stwarza mylne wrażenie, że to właśnie on jest twórcą wszystkich definicji pojęć kluczowych zamieszczonych w omawianej książce. Następnie autor prezentuje rozumienie danego pojęcia, powołując się już na prace kilku badaczy, pokazuje źródła pojęcia i aktualny, najnowszy sposób jego pojmowania. A zatem analizując dane pojęcie, Schaffer uwzględnia dwie ważne perspektywy: historyczną i merytoryczną. Dowiadujemy się nie tylko, kto i w jakim kontekście po raz pierwszy użył danego terminu, ale również jak dziś – po 20 czy 100 latach badań – jest on używany. Ten sposób omawiania pojęcia jest konsekwentnie stosowany w odniesieniu do każdego przywoływanego terminu i zawsze każde kolejne pojęcie jest omawiane w trzech podrozdziałach zatytułowanych: *meaning, origins, current status*. Ten sposób prezentacji jest dużą zaletą recenzowanej książki. Czytelnik dowiaduje się bowiem nie tylko, jak dziś rozumiemy dane pojęcie, lecz także jak narodziło się ono, jak się zmieniło, jak badacze różnych orientacji teoretycznych, używając tej samej nazwy, przypisywali jej nieco odmienne znaczenia. Zabieg ten pozwala Schafferowi często przedstawić swój własny pogląd, bez szkody dla obiektywności, spójności czy jasności wyводу na dany temat. Zobrazujmy to na przykładzie.

Pojęcie „okres krytyczny” (*critical period*) zdaniem Schaffera oznacza „biologicznie zeterminowaną fazę w rozwoju, w czasie której występuje maksymalna gotowość organizmu do nabywania określonych, nowych wzorów zachowania”. Okres ten jest zwany krytycznym, gdyż zadziałanie pewnych czynników zawsze prowadzi do określonych skutków (*instantaneous*), granice okresu są precyzyjnie określone, u wszystkich jednostek takie same (*immutable*), a zmiany, które się dokonują w danym okresie, są nieodwracalne (*irreversible*). Jest to tzw. zasada „trzy razy I” (*the „three i’s”*). Twórcą pojęcia jest etolog Konrad Lorenz (1935), a inni przywołani w kontekście badań

nad okresami krytycznymi badacze to Bowlby (1951), Sluckin, Herbert i Sluckin (1983), Klaus i Kennell (1976) Lenneberg (1967). Schaffer już na wstępie omawiania tego pojęcia definiuje drugi ważny, bliskoznaczny termin: okres sensorywny (*sensitive period*), który określa jako „fazę w rozwoju, podczas której jest bardziej prawdopodobne niż w innym momencie, że rozwinię się dany wzór zachowania”. Autor, pisząc o okresie sensorywnym, twierdzi, że badania nie potwierdziły prawdziwości zasady „trzy razy I”, a zatem ideę okresu krytycznego zastąpiono pojęciem okresu sensorywnego. Przywołując pracę Marca Bornsteina (1989), charakteryzuje krótko 14 parametrów, które należy wziąć pod uwagę, stwierdzając, że mamy do czynienia z okresem sensorywnym w odniesieniu do jakiegoś wzoru zachowania czy umiejętności. Omawiając współczesne badania nad okresami sensorywnymi w rozwoju (np. Neville i Bavelier, 2002), Schaffer wskazuje, że wpływ środowiska zewnętrznego na rozwój różnych systemów neurobehawioralnych może przebiegać według różnych wzorów, a pojęcie okresu sensorywnego odnosi się jedynie do próby opisanego zmian, które mają charakter uniwersalny dla gatunku. Wrodzone predyspozycje do reagowania na dany bodziec w określony sposób i to tylko w określonym momencie procesu rozwoju można dziś wyjaśnić (a nie tylko opisać) za pomocą pojęcia mechanizmu zmian oczekiwanych (*experience-expectant*). Pojęcie mechanizmu zmian zależnych od doświadczenia (*experience-dependent*) oznacza zaś zmiany indywidualne, specyficzne dla danej jednostki, które nie tylko oddają istotę różnic indywidualnych w rozwoju, ale pokazują, że plastyczność systemu nerwowego człowieka jest w procesie rozwoju ogromna, a precyzyjne określanie tego, co, kiedy i jakie zmiany wywoła, jest praktycznie niemożliwe. Kończąc podrozdział dotyczący pojęcia „okres krytyczny (sensorywny)”, Schaffer podaje sugestie dotyczące dalszej lektury dla osób zainteresowanych oraz inne ważne pojęcia związane z omawianymi. Są to: przywiązanie (*attachment*), wiązanie (*bonding*), stadia rozwoju (*developmental stages*), sztywne wzorce zachowania (*fixed action patterns*).

Podsumowując, można stwierdzić, że przedstawiana recenzja dotyczy szczególnej książki. Nie jest to ani podręcznik, ani zbiór tekstów źródłowych. Nie jest to również spis pojęć kluczowych i ich definicji. Książka Schaffera może być raczej uzupełnieniem każdego podręcznika, można przeczytać tylko jej krótki fragment, na przykład poszukując informacji o terminie „rusztowanie” (*scaffolding*), „ekwifinalność” (*equifinality*) lub „wewnętrzny model roboczy” (*internal working model*). Można jednak przeczytać ją również całą, gdyż kolejne rozdziały to spójna narracja na wybrany temat, na przykład o rozwoju językowym. Ta niezwykle ciekawa pozycja, napisana przez eksperta, porządkuje i skłania do myślenia.

Należy docenić jeszcze jeden niewątpliwy walor książki Schaffera. Napisana przejrzystym, zrozumiałym językiem może niewątpliwie spełnić zakładany cel – stać się dla nowicjuszy w dziedzinie psychologii rozwoju ważnym tekstem źródłowym, zaznajomić z językiem tej dyscypliny naukowej. Również dla badaczy zajmujących się tą dziedziną nauki od dawna jej wartość jest nieoceniona. Lektura tej książki po-

zwala bowiem uświadomić sobie, jak ważne jest dążenie do precyzyjnego zdefiniowania pojęć, którymi się posługujemy. Nie można zapomnieć ani o źródłach danego terminu, ani o tym, jak rozumiemy go dziś, aby móc dzięki temu bez trudu spierać się i dyskutować, a nie jedynie wprowadzać nowy termin, często określając nowym słowem coś, co już dawno nazwano i zdefiniowano. Nawet jeśli w książce Schaffera nie znajdziemy słowa, którego spodziewalibyśmy się, czyż nie skłoni nas to do chwili refleksji, do dyskusji na temat tego pojęcia. Jeśli zaś znajdziemy w niej pojęcie, które inaczej zdefiniowalibyśmy, czyż nie jest to również dobry punkt wyjścia do naukowej debaty?

Na zakończenie podkreślę, że nie przez przypadek, przedstawiając czytelnikowi tę książkę, przywoływałam oryginalne angielskie terminy. W moim odbiorze jej polskie tłumaczenie spełniłoby jeszcze jedną niezwykle ważną rolę. Mogłoby być początkiem próby uporządkowania polskiej terminologii, którą jako psychologowie rozwojowi się posługujemy, także wtedy, gdy oddajemy do rąk studentów i czytelników kolejne tłumaczenia znanych, światowych podręczników.

PRZYPISY

¹ Za umowną datę powstania dziedziny nauki zwanej psychologią rozwoju człowieka przyjmuje się rok 1882 (Przetacznik-Gierowska, Tyszkowa, 2000). Powołując się na pracę Roberta Cairnsa (1983) autorki polskiego podręcznika stwierdzają, że wtedy właśnie w Niemczech ukazała się książka Wilhelma Preyera *Dusza dziecka*, a George Stanley Hall zainicjował w Bostonie wykłady o rozwoju dzieci.